

Janusz GRYGIEŃĆ

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

jgrygienc@umk.pl

HARMONIA I POSTĘP

SPOŁECZNO-POLITYCZNE POGLĄDY

LEONARDA TRELAWNY'EGO HOBHOUSE'A

ABSTRACT Harmony and Progress. Social and Political Views of Leonard Trelawny Hobhouse

The subject of the article is the social and political thought of Leonard Trelawny Hobhouse, one of the pioneers of British sociology and one of the main ideologists of the doctrine of New Liberalism. This essay's aim consists in presenting both Hobhouse's academic profile and his most important theoretical claims. It will depict the sources of his philosophical and sociological inspiration as well as his antipathies (particularly, his attitude towards Herbert Spencer). Hobhouse's theoretical worldview will be portrayed as a systemic entity. The sources of all his social and political theses will be shown to spring from the content of his first, strictly philosophical work, *The Theory of Knowledge*. Hobhouse's teleology, evolutionism and organicism originate directly from here.

Keywords: British idealism, New Liberalism, totalitarianism, democracy, liberalism, general will

Słowa kluczowe: idealizm brytyjski, Nowy Liberalizm, totalitaryzm, demokracja, liberalizm, wola powszechna

Celem artykułu jest przybliżenie sylwetki jednego z najbardziej znanych i cenionych brytyjskich socjologów początku XX w., Leonarda Trelawny'ego Hobhouse'a, oraz miejsca jego dorobku na tle ówczesnych teorii z pogranicza socjologii, filozofii i nauk

politycznych. Ten badacz i myśliciel jest dziś w Polsce niemal całkowicie zapomniany¹, a w literaturze zachodniej poświęca się mu niewiele miejsca. Zastanawiając się nad powodem takiego stanu rzeczy, przedstawimy zarys głównych koncepcji Hobhouse'a, zwłaszcza tych uznawanych za doniosłe społecznie i politycznie. Przedmiot artykułu nie ograniczy się do przybliżenia teoretycznych dociekań myśliciela. Skupimy się m.in. na sytuacji brytyjskiej socjologii przełomu XIX i XX w., jej relacji do dominujących wówczas prądów intelektualnych, życiorysie Hobhouse'a ze szczególnym uwzględnieniem jego dorobku naukowego oraz intelektualnych inspiracji i antypatii. W części głównej przedstawimy zarys systemu teoretycznego Hobhouse'a, który obejmował zagadnienia z zakresu metafizyki, epistemologii, etyki, socjologii i polityki. Dopiero tak rozbudowane dociekania pozwolą na stosowne umiejscowienie brytyjskiego myśliciela na mapie prądów intelektualnych i paradygmatów naukowych jego czasów.

Zacniemy od przybliżenia stanu brytyjskiej socjologii w pierwszych dekadach XX w. W literaturze przedmiotu utarło się przekonanie, że okres 1850-1930 to dla rozwoju tej dziedziny nauk na Wyspach czas, oględnie rzecz ujmując, niełatwy. Niewielu ówczesnych socjologów brytyjskich uwzględnianych jest dziś w zestawieniach poświęconych historii nauk społecznych. Rzadko kiedy napotykamy w nich nazwiska badaczy z okresu przełomu Anglii wiktoriańskiej i edwardiańskiej. Poza Herbertem Spencerem, Robertem Morissonem MacIverem (który wszakże swą karierę socjologiczną rozpoczął na dobre dopiero po wyjeździe w 1915 r. do Kanady, później zaś do USA), Edwardem Westermarckiem i Francisem Galtonem (który, będąc słusznie kojarzony dziś głównie z eugeniką, uznawany jest raczej za *enfant terrible* brytyjskiej socjologii niż za jej prominentnego reprezentanta), rzadko kiedy napotyka się nazwiska takich teoretyków, jak Charles Booth, Benjamin Seebohm Rowntree czy Maurice Ginsberg. W podobne zapomnienie popadli ci myśliciele i pisarze społeczni, którzy namysł teoretyczny łączyli z zaangażowaniem w działalność społeczną i polityczną. Wymieńmy tylko Sidneya i Beatrice Webbów, aktywnych działaczy Fabian Society, oraz Hobhouse'a i Williama Beveridge'a, liberalów utożsamianych z tzw. Nowym Liberalizmem.

Badacze i komentatorzy różnie tłumaczyli ową niepamięć. Niektórzy wskazywali na fakt, że brytyjska socjologia okresu 1850-1930 była zbyt mało nastawiona na teorię, a za bardzo skupiona na analizach lokalnych praktyk społecznych i politycznych, nie rodząc wniosków o tym stopniu ogólności, jaki cechował pisma najwybitniejszych przedstawicieli socjologii kontynentalnej². Stefan Collini zwracał uwagę, że w porównaniu z pracami Maxa Webera czy Émile'a Durkheima dzieła Hobhouse'a i Ginsberga zorientowane są albo na bieżące kwestie społeczne, albo na zagadnienia ewolucji spo-

¹ Przekładu doczekał się jedynie fragment jego najmniej socjologicznej pracy pt. *Liberalism* (L. T. Hobhouse, *Liberalism*, [w:] B. Sobolewska, M. Sobolewski, *Mysł polityczna XIX i XX w. Liberalizm*, Warszawa 1978, s. 384-405).

² G. Mariz, *L. T. Hobhouse as a Theoretical Sociologist*, „Albion. A Quarterly Journal Concerned with British Studies” 1974, Vol. 6, nr 4, s. 307, [online] <http://dx.doi.org/10.2307%2F4048201>.

leczeństw i ich systemów moralnych. W konsekwencji – traktują praktykę społeczną nazbyt powierzchownie lub zanadto się od niej oddalają. Co więcej, stwierdzał Collini, Brytyjczycy nie doceniali wagi wielu palących kwestii, jak choćby problemu przemian społecznych wywołanych rozwojem kapitalizmu³.

Problemem nie był jednak tylko niefortunny wybór przedmiotu dociekań. Przeszkodę do uznania ponadczasowej doniosłości rozważań Brytyjczyków stanowił także fakt ich zbyt małego otwarcia na osiągnięcia innych dziedzin wiedzy. John Stuart Mill i Herbert Spencer stanowili na tym tle chlubne wyjątki⁴. Ich rodacy przeważnie ignorowali najnowsze zdobycze teoretyczne psychologii, antropologii, etnologii i ekonomii politycznej.

L. T. HOBHOUSE – ŻYCIE I TWÓRCZOŚĆ

Hobhouse, pierwszy brytyjski wykładowca socjologii⁵, urodził się w 1864 r. w St. Ive jako syn kornwalijskiego pastora. O jego życiu młodzieńczym wiemy niewiele, może poza tym, że nie podzielał religijnego zapału swego ojca i nie był najlepszym uczniem. Dopiero studia w Oxfordzie zwróciły na niego uwagę wykładowców, którym dał się poznać jako osoba dociekliwa i sumienna. Po ukończeniu edukacji wyższej w 1887 r. Hobhouse podejmował pracę nauczyciela akademickiego w różnych kolegiach oxfordzkich, by w końcu w 1894 r. osiąść w Corpus Christi. Nie zagrzał tam jednak długo miejsca z dwóch powodów. Po pierwsze, niezbyt przychylnie przyjęto jego główne dzieło filozoficzne – poświęconą problemom epistemologii, metafizyki i logiki, wydaną w 1896 r. *The Theory of Knowledge*. Po drugie, już wtedy życzliwie nastawiony wobec idei uspołecznienia liberalizmu Hobhouse powątpiewał, czy będzie w stanie przysłużyć się reformom społeczno-politycznym z katedry akademickiej⁶. Porzucił więc karierę uniwersytecką dla dziennikarstwa, wiążąc się z liberalnym „Manchester Guardian”, w którym pracował do 1903 r. Kolejne dwa lata poświęcił pracy sekretarza Free Trade Union i redaktora politycznego „Tribune”. W 1907 r. objął posadę profesora socjologii w University of London, a w 1909 r. został pierwszym redaktorem naczelnym „Sociological Review”. Pełniąc te dwie ostatnie funkcje, zgromadził wokół siebie szerokie grono badaczy społecznych, m.in. swego wiernego ucznia i następcę na stanowisku uniwersyteckim: Ginsberga.

Choć piastowanie funkcji akademickich i redaktorskich przez Hobhouse’a nie zostało całkowicie zapomniane, to już treść jego nauczania pomijana jest dziś milczeniem. Czy był on myślicielem na tyle odtwórczym, aby sobie na taki los zasłużyć? Nim od-

³ S. Collini, *Sociology and Idealism in Britain 1880-1920*, „European Journal of Sociology” 1978, Vol. 19, nr 1, s. 8, [online] <http://dx.doi.org/10.1017%2FS0003975600005105>.

⁴ G. Mariz, *L. T. Hobhouse...*, s. 308.

⁵ Oficjalnie stanowisko to nosiło nazwę Martin White Professor of Sociology.

⁶ Charakter reform uznawanych przez Hobhouse’a za niezbędne przybliży James Meadowcroft (*Conceptualizing the State. Innovation and Dispute in British Political Thought 1880-1914*, Oxford 1995, s. 142-143).

powiemy na to pytanie, przyjrzyjmy się jego dorobkowi naukowemu. Składały się nań prace o charakterze filozoficznym i politycznym, a także te identyfikowane dziś jako socjologiczne. Wszystko to zebrane w 14 książkach i pokaźnej liczbie artykułów składa się w jeden, zasadniczo koherentny system myśli, przeniknięty kilkoma konsekwentnie rozwijanymi ideami.

Pierwsza praca Hobhouse'a, *The Labour Movement* (1893), zdradzała zainteresowanie i sympatię autora dla przemian społecznych i ekonomicznych spowodowanych narodzinami ruchu robotniczego. Hobhouse badał tu jego historię, poddając analizie rozwój związków zawodowych, idei spółdzielczych, kwestie kontroli procesów produkcyjnych i dystrybucji dochodów. Forsował ideę uspołecznienia kapitalizmu i jawnie opowiadał się za tą wizją wolności, którą dziś określamy mianem pozytywnej, przywołując w tym kontekście autorytety Johna Stuarta Mill'a i Thomasa Hilla Greena⁷. Za tym ostatnim stwierdzał Hobhouse, że *najdoskonalsza postać życia społecznego polega na harmonijnej współpracy wiodącej ku najpełniejszemu rozwojowi zdolności wszystkich członków wspólnoty*⁸. Jakże odstawała od takich rozważań druga z prac Hobhouse'a, *The Theory of Knowledge* (1896), „najczystsze” filozoficznie dzieło tego autora. Nie dotyczyło ono zasadniczo ani kwestii społecznych, ani politycznych, koncentrując się na problemach natury logicznej, metafizycznej i teoriopoznawczej. Badanie relacyjnej natury poznania i rzeczywistości, pamięci, ogólnych idei, tożsamości i różnicy, sądów i warunków ich prawomocności, wnioskowań, uogólnień, metody indukcyjnej – to tylko niektóre z ważniejszych przedmiotów tej pracy. Jej rozległość tematyczna, a także ściśle naukowy charakter czyniły jej treść niemalże niedostępną dla szerszej publikacji. Mimo to w niej właśnie szukać trzeba załączków koncepcji, które kielkowały we wszystkich późniejszych pracach Hobhouse'a.

Kolejne dzieła tego autora ukazywały się już w pozaakademickim okresie jego życia. *Mind in Evolution* (1901) oraz *Morals in Evolution* (1906) rozwijały idee ewolucjonistyczne wyłożone pierwotnie w *The Theory of Knowledge*. Pierwsza skupiała się na rozwoju władz umysłowych i reakcji na otoczenie: od bezwolnych odruchów, przez instynkt, aż po narodziny inteligencji i wiedzy, tworzenie ogólnych pojęć oraz świadome samodoskonalenie. *Morals in Evolution*, książka, do której treści jeszcze wrócimy, dotyczyła z kolei rozwoju idei moralnych. W *Development and Purpose* (1913) rozwijał Hobhouse analizy funkcjonowania i kształtowania umysłu, wzbogacając je o rozważania natury teleologicznej, zaś rekapitulację dotychczasowych jego zapatrywań stanowić miała krótka rozprawka, pomyślana bardziej jako dziełko popularyzatorskie, *Social Evolution and Political Theory* (1911) – pracy tej przypisuje się też najbardziej socjologiczny charakter spośród wszystkich książek Hobhouse'a⁹. W opublikowanej dekadę później *The Rational Good* (1921) autor uzupełniał swe dotychczasowe wywody, podkreślając znaczenie czynników

⁷ Zob. L. T. Hobhouse, *The Rational Good*, New York 1921, s. 193-204.

⁸ Tenże, *The Labour Movement*, New York 1912, s. 153.

⁹ Por. H. E. Barnes, *Some Typical Contributions of English Sociology to Political Theory*, „The American Journal of Sociology” 1922, Vol. 27, nr 4, s. 448-449, [online] <http://dx.doi.org/10.1086%2F213376>.

racjonalnych w kształtowaniu systemów społecznych i moralnych, zaś w *The Elements of Social Justice* (1922) oraz najbardziej znanym, do dziś czytanim i cytowanym, *Liberalism* (1911) poruszał problem politycznych implikacji swoich koncepcji.

Treść prac Hobhouse'a daje świadectwo różnorodności inspiracji, jakim ulegał ich autor. Fakt powoływania się przez niego jednocześnie na dziedzictwo empirysty i utilitarysty Milla, neoheglistów Greena i Francisa Herberta Bradleya oraz naturalisty Darwina niejednokrotnie rodził zarzut niespójności teoretycznej, stanowiącej konsekwencję swobodnego żonglowania teoriami innych badaczy. W odróżnieniu od inspiracji, antypatie Hobhouse'a były już ściśle ukierunkowane. Szczególną niechęcią darzył on teorie polityczne heglowską i neoheglowskie, czego doskonale świadectwo daje atak przypuszczony na pisma Bernarda Bosanqueta, zwłaszcza na *The Philosophical Theory of the State* – w ówczesnej opinii manifest politycznego heglizmu. W *The Metaphysical Theory of the State*¹⁰ dał Hobhouse upust niechęci do abstrakcyjnych dywagacji politycznych, właściwego neoheglistom utożsamiania państwa ze społeczeństwem oraz koncepcji woli powszechnej Rousseau, przypisującej wspólnotom „wolę” i „rozum” doskonalsze od tych cechujących indywidua¹¹.

W STRONĘ TELEOLOGICZNEGO OBRAZU RZECZYWISTOŚCI

Dorobek teoretyczny Hobhouse'a nosi znamiona systemowości z dwóch powodów. Po pierwsze, w kolejnych jego dziełach można się doszukać kontynuacji i rozwinięcia tematyki wyłożonej w poprzednich. Po drugie, następujące po sobie prace, których treść włączyć można do takiego kontinuum, poruszają problematykę niejednokrotnie zupełnie odmienną od poprzednich. Gdyby ktoś zechciał poszukać teoretycznego fundamentu owej konstrukcji, najpewniej uznałby zań *The Theory of Knowledge*. Zgodnie z duchem dominującej w okresie pisania tej pracy brytyjskiej tradycji filozoficznej – idealizmu – autor opowiedział się tu za teorią prawdy, którą dziś określamy mianem koherencyjnej. Wiedza to jego zdaniem zespół sądów wzajemnie się do siebie odwołujących i z owych odwołań czerpiących swą prawdziwość. Prawda, także naukowa, musi mieć zatem charakter systemowy, zawsze wiążąc się z mnogością twierdzeń wysuwanych w danej dziedzinie wiedzy, nigdy zaś z pojedynczym sądem o rzeczywistości¹². Rozwój wiedzy stanowi z tej perspektywy nieustanny proces uzupełniania zestawu sądów ak-

¹⁰ L. T. Hobhouse, *The Metaphysical Theory of the State*, London 1918.

¹¹ Mimo sprzeciwu wobec politycznych wykładni heglizmu nie wszystkie koncepcje „mędrca z Berlina” budziły w Hobhouseie niechęć. Jego własne dzieła przenikała w końcu pokrewna heglizmowi idea ewolucjonizmu teleologicznego, rozwoju wiodącego ku wyłanianiu coraz większej samoświadomości i wolności ludzkiej. Stąd też Harry Barnes nazwał myśl Hobhouse'a *naukowym pogodzeniem materializmu ewolucyjnego z idealizmem metafizycznym* (*Some Typical Contributions...*, s. 445-446; C. M. Griffin, *L. T. Hobhouse and the Idea of Harmony*, „Journal of the History of Ideas” 1974, Vol. 35, nr 4, s. 650-651, [online] <http://dx.doi.org/10.2307%2F2709091>; J. Meadowcroft, *Conceptualizing the State...*, s. 136-137), złączeniem Spencera z Heglem (H. E. Barnes, *Some Typical Contributions...*, s. 446).

¹² L. T. Hobhouse, *The Theory of Knowledge. A Contribution to Some Problems of Logic and Metaphysics*, London 1896, s. 578, 581.

tualnie akceptowanych. Podobne tezy wysuwał Hobhouse wobec rzeczywistości jako takiej: *Jedyną rzeczą ostatecznie i całkowicie „substancjalną”, samodzielną pod względem egzystencjalnym jest rzeczywistość jako całość*¹³. O charakterze każdego poszczególnego faktu decyduje zespół innych faktów, z którymi musi on pozostawać w zgodności. Prawda o rzeczywistości musi godzić się z wszystkimi jej przejawami. Teza ta niosła poważne konsekwencje dla Hobhouse'owskiej wizji celu i zadań nauki. Nie może służyć ona z twierdzeń dotyczących jedynie jednej sfery egzystencji ludzkiej. Wyrwane z szerszego kontekstu wyspecjalizowane dyscypliny naukowe są w stanie dać nam jedynie zarys wycinka rzeczywistości i nie mogą wysuwać roszczeń do jej opisu zupełnego. Nieuzasadnione są też metodologiczne sugestie, że metody i techniki badawcze przyjmowane w ramach jednej z nauk przenosić trzeba na grunt pozostałych.

Z racji jej systemowego charakteru roszczeń do wiedzy prawdziwej nie mogą wysuwać ani same nauki ścisłe, ani społeczne. Dopiero złączone w szerokim namyśle filozoficznym stanowią one mogą elementy wiedzy adekwatnej do rzeczywistości¹⁴. „Harmonia” – oto termin kluczowy, bezustannie powracający na kartach wszystkich dzieł Hobhouse'a¹⁵. Za prawdziwą wiedzę uznać można jedynie tę, która harmonijnie łączy sądy dotyczące różnych sfer rzeczywistości. Stąd też w *Social Evolution and Political Theory* przestrzegał Hobhouse przed zbyt dużą specjalizacją w nauce, skoro *życie społeczne nie bardziej daje się dzielić na działy, niż ciało ludzkie na niezależne od siebie organizmy*¹⁶.

Konsekwencją uznania systemowego charakteru rzeczywistości było zajęcie przez Hobhouse'a stanowiska organicystycznego. *Żywy organizm stanowi całość złączoną ze swymi częściami więzami wzajemnego warunkowania. Każdy organ ciała ludzkiego oraz każda komórka każdego organu zależy w swym charakterze od natury całości, zaś owa całość jest w tym samym stopniu cechowana i warunkowana przez składające się na nią organy. [...] Oznacza to, że na którymkolwiek z etapów rozwoju danego ciała, oraz pod którymkolwiek ze względów, podczas gdy można umysłowo (lub fizycznie) rozdzielić je na kilka osobnych części, żadna z nich nie mogłaby powstać sama ani też nie zachowałaby swego istnienia oderwana od całości. Dokładniej rzecz ujmując, taki organizm jest prawdziwą jednością dzięki takiej właśnie współzależności*¹⁷.

Akceptacja organicyzmu pociągnęła za sobą w przypadku Hobhouse'a uznanie ewolucyjnej i teleologicznej natury rzeczywistości: *Oczywiste jest istnienie rozwoju w kierunku prawdziwej jedności, od luźno powiązanych kolonii komórek, poprzez dające się rozczłonkować zwierzęta, potrafiące żyć w takim rozczłonkowaniu, aż po wyższe organizmy funkcjonujące jako prawdziwe całości*¹⁸. Im większy stopień współzależności części i całości organizmu, tym pełniej zrealizowana jego natura.

¹³ Tamże, s. 577.

¹⁴ Tamże, s. 621.

¹⁵ Zob. C. M. Griffin, *L. T. Hobhouse and the Idea...*, s. 647-661.

¹⁶ L. T. Hobhouse, *Social Evolution and Political Theory*, New York 1911, s. 6.

¹⁷ Tenże, *The Theory of Knowledge...*, s. 586; por. tenże, *Social Evolution...*, s. 87, 90-91.

¹⁸ Tenże, *The Theory of Knowledge...*, s. 586.

Kolejne prace Hobbouse'a rozwijały owe teleologiczne intuicje. W *Mind in Evolution*, dziele poprzedzonym serią eksperymentów dotyczących zachowania zwierząt, śledził autor rozwój ich świadomości, próbując dojść istoty przejścia od prymitywnej świadomości zwierzęcej do mentalności ludzkiej. Stwierdzał m.in., że wyróżniającą cechą organizmów żywych jest umiejętność samodzielnej zmiany i adaptacji do otoczenia, badał zależności łączące inteligencję i instynkt, proces narodzin wiedzy, możliwość występowania instynktów społecznych. Pojawiło się tu także, ważne z perspektywy późniejszych pism Hobbouse'a, pojęcie ewolucji ortogenicznej, definiowanej jako aktualizacja *całego ukrytego potencjału umysłu, przebudzenie jego zdolności, rozwój jego możliwości*¹⁹. Celem takiego rozwoju i jednocześnie najdoskonalszym stadium ludzkiej egzystencji jest autodeterminacja poprzez rozum, świadoma regulacja sposobów zaspokajania własnych potrzeb stosownie do zmieniających się okoliczności, oczekiwań innych osób oraz społeczeństwa jako całości²⁰.

Dwutomowa praca *Morals in Evolution* stanowiła ukoronowanie rozważań autora nad ewolucyjnym formowaniem świadomości ludzi i społeczeństw. Główny jej przedmiot to ewolucja systemów moralnych i politycznych. Tak jak *Mind in Evolution* koncentrowała się na rozwoju zachodzącym w królestwie zwierząt (zwieńczonym narodzinami umysłowości ludzkiej), tak tutaj centralny punkt rozważań stanowiło formowanie i przekształcanie instytucji społecznych. Jaka jest zasadnicza różnica między człowiekiem i zwierzęciem? Otóż zamiast zwierzęcych instynktów człowiekiem rządzi charakter dziedziczony po przeszłych pokoleniach za pośrednictwem tradycji wspólnotowych. Charakter ten na przestrzeni dziejów ulega przekształceniom, od form mniej do bardziej doskonałych²¹, wiążąc się z coraz to wyrazistszą koncepcją dobra wspólnego.

Za fundamentalną zasadę podziału społeczeństw przyjął Hobbouse postać spoczywającej u ich podstaw „zasady jedności”. Na najwcześniejszych etapach koegzystencji ludzkiej zasadę taką stanowiło pokrewieństwo²², dominujące w pierwotnych hordach, zaś najpełniej ucieleśnione w klanowej strukturze społecznej. Pod jego wpływem uformowały się trzy typy zbiorowości: klan matriarchalny, patriarchalny i wspólnota wiejska, oparta na zbiorowym posiadaniu ziemi. Wskutek problemów będących inherentną częścią tego typu organizacji życia zbiorowego (m.in. wzajemnej wrogości wspólnot, jego ograniczenia wyłącznie do małych zbiorowości oraz niedostosowania do nowszych form gospodarowania) pokrewieństwo musiało ustąpić wobec autorytetu. Proces ten przebiegał dwutorowo. Po pierwsze, niektóre klany jednoczyły pozostałe przemocą. Po drugie, złączenie klanów dokonywało się w drodze małżeństw międzyklanowych, skutkujących ostatecznie powstaniem jednej wspólnoty z przewodzącym jej wład-

¹⁹ Tenże, *Mind in Evolution*, London 1901, s. 5.

²⁰ Tamże, s. 407-411.

²¹ Przy czym Hobbouse uznawał ten postęp raczej za tendencję niż za uniwersalne prawo. Możliwe jest zatem przejście od któregoś z „wyższych” poziomów rozwoju do któregoś z niższych, jak i ich równoczesne współwystępowanie, gdy np. monarchia współistnieje z systemem klanowym. Por. tenże, *Morals in Evolution. A Study in Comparative Ethics*, New York 1906, s. 77-78.

²² Zob. tenże, *Social Evolution...*, s. 129-131.

czą²³. Na bazie autorytetu powstały trzy formy rządów: monarchia absolutna, feudalna i ponadnarodowe imperium²⁴. Każda kolejna oznaczała przede wszystkim wzrost stopnia uporządkowania struktur społeczno-politycznych oraz nasilenie dyscypliny poddanych.

Ostatni z etapów kształtowania zasady jedności to zasada obywatelstwa. Nakazuje ona odwrócić dotychczasową relację rządzących do rządzonych. Teraz to ci drudzy, uformowani w *społeczeństwo jako całość*²⁵, sprawują władzę nad pierwszymi. *To lud, a w każdym razie obywatele są państwem. Rząd jest raczej ich służą niż panem, zaś jego przedstawiciele są w tym samym stopniu związani prawem, co najskromniejsi poddani państwa*²⁶. Dotychczasowe obowiązki poddanych ustępują tu wobec obowiązków i praw obywateli. Dotyczą one zarówno relacji pobratymców względem siebie, jak i względem instytucji państwowych. Na tym etapie rozwoju struktur społeczno-politycznych rodzi się poczucie wspólnej obywatelom narodowości. Klany i grupy poddanych ulegają rozbiciu na indywidualia, względnie autonomiczne wobec swych zbiorowości. Jednak za większą swobodą i uprawnieniami postępują także większe obowiązki. Odtąd to same jednostki ponoszą odpowiedzialność za swe czyny²⁷, uzyskując pełnię podmiotowości prawnej. Nie są już w obliczu prawa anonimowymi członkami klanów bądź rodzin, ale samodzielnymi podmiotami.

Hobhouse świadom był faktu, że powyższe zasady: pokrewieństwa, autorytetu i obywatelstwa mogą, a niekiedy muszą współwystępować. Był także przeświadczony o możliwości regresu od wyższych form rozwoju społeczno-politycznego do niższych. Przestrzegał zatem przed traktowaniem owych zasad jako nieuchronnych kolei rozwoju ducha ludzkiego. Powinniśmy w nich raczej widzieć idee, których dominacja w danej formacji społecznej przesądza o jej charakterze. Zarówno zasada pokrewieństwa, jak i obywatelstwa muszą przecież w pewnym stopniu wspierać się na autorytecie. Trudno byłoby oczekiwać także, by na którymś z etapów rozwoju społeczno-politycznego więzy pokrewieństwa przestały stanowić jeden z głównych czynników rozwoju bądź konserwacji *status quo*. Mimo to da się, zdaniem Hobhouse'a, dostrzec w dziejach stopniowe postępowanie od dominacji zasady pokrewieństwa ku panowaniu zasady obywatelstwa.

PAŃSTWO NARODOWE A DOBRO WSPÓLNE

Efektom następowania po sobie wskazanych powyżej form ładu społeczno-politycznego nie jest jedynie nasilenie pluralizmu politycznego czy indywidualizacji społeczeństw. W jego toku wzmacnia się także proces harmonizacji działań członków wspólnoty. Dzięki

²³ Tamże, s. 134-135.

²⁴ Tenże, *The Theory of Knowledge...*, s. 66-67, 77.

²⁵ Tamże, s. 67.

²⁶ Tenże, *Social Evolution...*, s. 139-140.

²⁷ Tenże, *The Theory of Knowledge...*, s. 69.

takiej, indywidualistycznej i harmonizującej zarazem, naturze rozwoju wsparte na zasadzie obywatelstwa państwo – najwyższa z form egzystencji społeczno-politycznej – zdaniem Hobhouse'a najlepiej przyczynia się do realizacji dobra wspólnego. Jak jednak rozumieć to stwierdzenie? I jak rozumiał termin „dobra wspólne” sam Hobhouse?

Odpowiadając na drugie pytanie, stwierdzić trzeba, że podobnie jak Mill i Green, utożsamiał on dobro z realizacją potencjału duchowego, doskonaleniem osobowości²⁸. Dobra wspólne to suma tak właśnie pojmowanych dóbr indywidualnych. Oczywiście, „doskonalenie osobowości” da się rozumieć wielorako, stąd też okazać się może niekiedy, że rozwój jednej osoby stanowił będzie przeszkodę dla rozwoju innych²⁹. Świadom tego Hobhouse nie miał na myśli każdej postaci doskonalenia, ale jedynie te możliwe do pogodzenia z funkcjonowaniem wspólnoty³⁰. Definicję dobra wspólnego jako sumy dóbr indywidualnych uzupełnić trzeba zatem jednym, ale za to bardzo istotnym elementem – postulatem harmonijności³¹. *Common good* nie jest prostą sumą poszczególnych, niepowiązanych dóbr, ale ich harmonijną jednością³²: *dobro wspólne jest sumą wszystkich żywotów harmonijnie ułożonych*³³. Jest ono zupełne w tym względzie, że jego pełna realizacja oznaczałaby systematyczne doskonalenie wszystkich członków wspólnoty³⁴. Z tej perspektywy szkodliwe społecznie jest każde działanie prowadzące do dysharmonii: *zasada harmonii, nakazująca upatrywać dobra w systemie żywotów [...] wszystko, co koliduje z owym systemem, uznaje za złe, zaś to, co z perspektywy owego systemu jest bez znaczenia – za obojętne*³⁵. Zresztą doskonalenie i wzrost stopnia harmonijności są ze sobą bezpośrednio związane: *wzrost harmonii wymaga ewolucji poszczególnych umysłów, wchodzących ze sobą w coraz głębsze i szersze zakrojone relacje*³⁶.

Przejdźmy do odpowiedzi na pierwsze z postawionych powyżej pytań. Dlaczego akurat współczesne państwa narodowe miałyby najbardziej sprzyjać dobru wspólnemu, a więc także doskonaleniu obywateli? Otóż dlatego, że to w nich właśnie kooperacja jednostek (a zatem i harmonizacja ich działań) przybiera postać najdoskonalszą. Zasada obywatelstwa, w sferze instytucjonalno-politycznej objawiająca się przede wszystkim

²⁸ Tenże, *Mind in Evolution*, s. 390-391, 407-411; tenże, *The Elements of Social Justice*, New York 1922, s. 36-38, 63, 71, 92-93, 98.

²⁹ Tenże, *The Rational Good*, s. 150.

³⁰ *Tamże*, s. 147-148, 156, 163-164. Problem trudności interpretacyjnych kategorii dobra wspólnego w myśli Hobhouse'a poruszał m.in. David Weinstein (*Utilitarianism and the New Liberalism*, Cambridge 2007, s. 70-75).

³¹ Dodajmy koniecznie, że w opinii samego Hobhouse'a osiągnięcie stanu całkowitej harmonii jest niemożliwością. Por. tenże, *The Rational Good*, s. 123-124.

³² Tenże, *The Elements of Social Justice*, s. 25, 60, 68, 74, 98, 121, 123, 147, 164; tenże, *The Rational Good*, s. 152-155.

³³ Tenże, *The Elements of Social Justice*, s. 122.

³⁴ Tenże, *Development and Purpose. An Essay towards a Philosophy of Evolution*, London 1913, s. 170; tenże, *Liberalism*, [w:] tenże, *Liberalism and Other Writings*, red. J. Meadowcroft, Cambridge 1994, s. 62.

³⁵ Tenże, *The Elements of Social Justice*, s. 34.

³⁶ Tenże, *Development and Purpose...*, s. 364.

pod postacią demokratycznej formy rządów, w sferze społeczno-ekonomicznej sprzyja temu, co dziś określamy społeczną gospodarką rynkową. Państwa narodowe najsprawniej dokonują alokacji zasobów, dzięki czemu ci z ich obywateli, którym brak środków do troski o własne dobro, uzyskać mogą wsparcie instytucji państwowych. Nikt nie jest tu zapomniany, doskonalenie żadnego z obywateli nie jest traktowane jako jego wyłączne zmartwienie, ale jako cel całej wspólnoty³⁷.

Taki optymistyczny obraz potencjału wczesnowudziestowiecznej polityki znamionował nie tylko Hobhouse'owską wizję ładu wewnątrz-, ale i zewnątrzpaństwowego. Rozwój struktur społecznych w ramach państw, ich coraz skuteczniejsze sprzyjanie doskonaleniu obywateli bywa nadszarpywane agresją sąsiadów³⁸. Stąd też, prognozował brytyjski socjolog, harmonii elementów składowych wspólnot w przyszłości towarzyszyć będzie podobny ład międzynarodowy. Stosunki międzypaństwowe winny kształtować się bowiem w duchu wzajemnego szacunku i zabiegania o pokojowe rozstrzygnięcie sporów³⁹. *Zasada obywatelstwa umożliwia powstanie zrzeszenia tak żywotnego i organicznego jak klan oraz tak rozległego jak imperium, uzupełniając je wszakże właściwą sobie tylko wolnością i elastycznością. Konsekwentnie rozwijana, stwarza ona także możliwość narodzin państwa światowego, w którym rzeczywistą możliwością samorozwoju miałyby zarówno grupy, jak i poszczególne jednostki*⁴⁰.

Pochopnie odczytane, powyższe tezy mogłyby prowokować zarzut życzeniowości. Dlatego w kolejnych pracach starał się Hobhouse rozwiewać nasuwające się wątpliwości. W *Social Evolution and Political Theory* precyzował, że nie zawsze rozwój oznacza postęp⁴¹. Nie każde państwo współczesne sprzyja doskonaleniu obywateli. Wbrew Spencerowi, wieszczącemu nieuniknioną postępu, utrzymywał Hobhouse, że aby rozwój przekuć w postęp, potrzeba dużo zachodu i rozsądku. Postęp wymaga *wysiłku inteligencji i woli*⁴², *doskonalenia wiedzy i myśli*⁴³, umiejętnego zarządzania, racjonalnego namysłu nad rzeczywistością społeczną, znajomości praw jej funkcjonowania oraz przewidywania skutków podjętych działań. Uzależniony jest od planowego ustanowienia stanu harmonii społecznej w miejsce dysharmonii zwalczających się egoizmów, kooperacji w miejsce wojny wszystkich ze wszystkimi. Nie oznacza to jednak przyzwolenia na uniformizację czy odgórne sterowanie poczynaniami jednostek, ale na spójne, konsekwentne rozwijanie wielości typów indywidualizmu, zaś w ramach każdej osobo-

³⁷ Rzuca się tu w oczy podobieństwo pomiędzy myślą Hobhouse'a i Greena, którego prace stanowiły jedno z najważniejszych źródeł inspiracji autora *Morals in Evolution*. Por. T. H. Green, *Lecture on Liberal Legislation and Freedom of Contract*, [w:] tenże, *Lectures on the Principles of Political Obligation and Other Writings*, red. P. Harris, J. Morrow, Cambridge 1986, s. 194-212.

³⁸ Zob. L. T. Hobhouse, *The World in Conflict*, London 1915.

³⁹ Tenże, *Morals in Evolution*, s. 76; por. tenże, *Social Evolution...*, s. 145.

⁴⁰ *Tamże*, s. 147-148.

⁴¹ Por. tenże, *The Ethical Basis of Collectivism*, „International Journal of Ethics” 1898, Vol. 8, nr 2, s. 145, [online] <http://dx.doi.org/10.1086%2F205585>.

⁴² Tenże, *Morals in Evolution*, s. 93. Por. *tamże*, s. 160; tenże, *Competitive and Social Value*, „Economica” 1924, nr 12, s. 280-282, [online] <http://dx.doi.org/10.2307%2F2548107>.

⁴³ Tenże, *Morals in Evolution*, s. 154.

wości – mnogości jej przejawów⁴⁴. Doskonalenie zakładać musi konieczność przyznania indywidualnomu swobody wyboru⁴⁵. Rozwój duchowy wymaga przecież gromadzenia doświadczeń życiowych. Racjonalny namysł i interwencja społeczno-polityczna są zatem tak samo niezbędne jak swoboda działań jednostek⁴⁶.

Dlatego też przeciwstawiał się Hobhouse głównym tezom Spencera. Gdzie pierwszy widział doskonalenie, drugi dostrzegał regres. Dla Hobhouse'a postęp oznaczał racjonalizację sfery publicznej, definiowaną jako wzrost *sprawiedliwości, uczciwości, wzajemnej pomocy, dobroczynności, współczucia*⁴⁷. W konsekwencji utożsamiał go z *realizacją ładu etycznego*⁴⁸, *realizacją celów wyznaczanych ludzkimi wartościami, celów etycznych*⁴⁹, z podnoszeniem stopnia harmonii społecznej, wzajemnego współczucia i troski obywateli, a także stopnia koordynacji ich działań na rzecz dobra wspólnego⁵⁰. Dla Spencera postęp to naturalna, samorzutna ewolucja w kierunku *społeczeństwa przemysłowego*, nade wszystko chroniącego ludzką indywidualność i wolność⁵¹. Taka ewolucja byłaby niemożliwa bez stopniowej eliminacji z życia społecznego jednostek niezdolnych do samodzielności.

Stąd też był Spencer nieprzejednanym wrogiem interwencjonizmu państwowego, w którym dostrzegał próby (zazwyczaj skuteczne) zakłócenia naturalnego procesu ewolucji. Instytucje wspierające nieudaczników, tym bardziej jeśli dokonuje się to kosztem osób najzdolniejszych, świadomie zaburzają ład panujący w całej przyrodzie. Między państwem i jednostkami zawsze toczy się gra o sumie zerowej, której stawką jest wolność tych drugich. Każde prawo, jako systemowe ograniczanie swobody działań, godzi w społeczny dobór naturalny. W przeciwieństwie do tego poglądu Hobhouse utrzymywał, że teoretyczne przeciwstawianie państwa jednostkom, wolności prawom oraz wolności przymusowi to efekt niezrozumienia zarówno istoty procesów społecznych, jak i ontologiczno-psychologicznego statusu samych jednostek⁵².

Porzućmy ontologię indywidualistyczną – postulował autor *Liberalism*. Ludzie nie są izolowanymi indywidualami, zdolnymi odcinać się od wspólnot, gdy tylko wymaga tego ich interes. Koncepcja przetrwania najlepszych implikuje i promuje elastyczność, zdolność swobodnej rezygnacji z odgrywania pewnych ról społecznych i podejmowania innych. To przekłamany obraz tożsamości ludzkiej. *Każda osobowość jest jedynie częścią szerszej całości, zaś jej harmonia stanowi zaledwie element szerszej harmonii*⁵³.

⁴⁴ Tamże, s. 92-93; tenże, *The Elements of Social Justice*, s. 23.

⁴⁵ Tenże, *Social Evolution...*, s. 199-200; tenże, *The Elements of Social Justice*, s. 72; tenże, *The Ethical Basis...*, s. 140, 148.

⁴⁶ Tenże, *Social Evolution...*, s. 166.

⁴⁷ Tamże, s. 11.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże, s. 80.

⁵⁰ Tamże, s. 23.

⁵¹ Por. A. Mingardi, *Herbert Spencer*, London–New York 2001, s. 59-61.

⁵² L. T. Hobhouse, *Social Evolution...*, s. 189.

⁵³ Tenże, *The Rational Good*, s. 145.

*Spółeczeństwo istnieje w indywidualach*⁵⁴. Jednostki są bytami trwale osadzonymi we wspólnotowej strukturze ról i wartości. *Każdy człowiek jest, by tak rzec, punktem spotkania wielu relacji społecznych. Każda z nich zależy od niego, od jego zdolności i działań, wpływa na niego i odmienia jego zdolności i działania*⁵⁵. Oto kolejne uzasadnienie interwencji państwowej. Społeczeństwo jako twór o wysokim stopniu skomplikowania wymaga od swych członków jednoczesnego członkostwa w wielu wspólnotach, z których każda realizuje wartości istotne z perspektywy doskonalenia indywidualów⁵⁶. Jeśli postęp społeczny ma się dokonywać, musi być zrównoważony. Nie można dopuścić do tego, by pełna swoboda interakcji społecznych doprowadziła do rozpadu niektórych wspólnot⁵⁷.

Dzięki takiemu ujęciu procesów rozwoju społecznego mógł Hobhouse uznać, że: *Postęp dokonuje się w drodze rozwoju koncepcji etycznych i zasad, które można przekazywać dalej; praw i instytucji, które można dalej rozbudowywać, utrzymywać przy istnieniu i ulepszać. Dokonuje się więc jedynie tam, gdzie występuje czynnik tradycji społecznej i tylko tak dalece, jak sięga jego zakres*⁵⁸. Postęp wymaga poszerzania wiedzy o złożoności systemu społecznego, coraz dalszego sięgania w przyszłość i wiedzy coraz rozleglejszej⁵⁹. Jej zdobycie to warunek konieczny panowania nad zewnętrznymi okolicznościami, aby te nie stawały na drodze rozwoju indywidualnego i społecznego⁶⁰. Dlatego też rzeczywisty proces doskonalenia ludzkości rozpoczął się z chwilą, gdy człowiek zdał sobie sprawę z możliwości odmiany swego losu, kształtowania go wedle własnej woli, nie zaś podlegania rzekomo niezmiennym mechanizmom dziejowym⁶¹.

PODSUMOWANIE

Najważniejszymi w teorii Hobhouse'a terminami są „postęp” i „harmonia”. Pierwszy pojawia się głównie w kontekście rozwijanych przez niego idei ewolucyjnych. Egzystencja ludzka podlega postępowi zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i zbiorowym. Postęp jest zawsze nakierowany na harmonijne ułożenie relacji łączących komponenty jego podmiotów, czy będą to części składowe indywidualnych tożsamości⁶², czy też komórki społeczne i poszczególne jednostki. Jego cel – osiągnięcie stanu harmonii społecznej – choć można zaobserwować w dziejach stopniowe przybliżanie się ku niemu, nie jest nieuchronny. Na obecnym poziomie rozwoju stosunków społecznych koordy-

⁵⁴ Tenże, *Social Evolution...*, s. 85.

⁵⁵ *Tamże*.

⁵⁶ Tenże, *The Rational Good*, s. 146.

⁵⁷ Tenże, *Social Evolution...*, s. 196; tenże, *The Elements of Social Justice*, s. 35-37, 60-65.

⁵⁸ Tenże, *Social Evolution...*, s. 39.

⁵⁹ *Tamże*, s. 98, 161.

⁶⁰ Tenże, *The Rational Good*, s. 125, 143.

⁶¹ Tenże, *Social Evolution...*, s. 155, 158.

⁶² Zob. tenże, *The Rational Good*, s. 104-106.

nacja (i harmonizacja) działań jednostek wymaga rozsądku i wysiłku skutecznego zarządzania relacjami społecznymi. Stąd też dotychczasowy samorzutny rozwój kolejnych formacji społecznych zastąpiony być musi świadomym ich kreowaniem⁶³.

Tezy Hobhouse'a niejednokrotnie krytykowano. Zarzucano im m.in. nieumiejętne łączenie poglądów *stricte* liberalnych z tymi bardziej uspołecznionymi czy też interwencjonistycznymi. Podkreślano zwłaszcza tarcie, do jakiego dochodzi między Hobhouse'owską akceptacją kapitalizmu jako jedyne dopuszczalnego sposobu gospodarowania a uznaniem fundamentalnego znaczenia zasady harmonii⁶⁴. Nie sposób, twierdzili niektórzy, obstawać jednocześnie przy nienaruszalności prawa nabywania i widzieć w pracy przede wszystkim zasób służący multiplikacji zysków⁶⁵, a z drugiej strony upatrywać naczelnej funkcji państwa w koordynacji działań podmiotów, mającej w zamierzeniach prowadzić do doskonalenia moralnego obywateli. Krytykę prac Hobhouse'a można rozwinąć, zarzucając mu niezręczne mieszanie pozytywistycznego indukcyjizmu z dedukcją metafizycznych, uniwersalnych praw rozwoju społeczeństw, nade wszystko zaś nieprecyzyjne stosowanie terminów tak kluczowych dla jego myśli, jak „harmonia” i „postęp”, ale też nie mniej ważnych: „doskonalenie moralne” i „dobro wspólne”.

Wszystko to sprawia, że o ile można dziś upatrywać w Hobhouse'ie jednego z klasyków nauk społecznych, to trudno szukać w jego myśli inspiracji do analiz życia społeczno-politycznego. Choć ewolucjonizm społeczny doczekał się jeszcze kilku spektakularnych odsłon i choć przenikający pisma Hobhouse'a teleologizm w naukach społecznych został wskrzeszony *Dziedzictwem cnoty* MacIntyre'a i pracami reprezentantów tzw. Nowej Teorii Prawa Naturalnego (John Finnis, Robert P. George, Germain Grisez), nic nie wskazuje na to, by którakolwiek z tych koncepcji, przynajmniej w najbliższym czasie, miała zagościć w nich na dłużej.

Wydaje się, że obecnie jedynym inspirującym elementem myśli Hobhouse'a pozostaje to, co stanowiło główny powód jej krytyki: filozoficzne ugruntowanie socjallibe-

⁶³ Z takiego obrazu procesów ewolucyjnych bezpośrednio wynika, zdaniem Hobhouse'a, przedmiot dociekań socjologii jako dyscypliny naukowej. Stanowi go *efekt gry motywów, zachowań zbiorowości ludzkich, wzajemnie oddziałujących na siebie i reagujących na owe oddziaływanie, sposób, w jaki owe interakcje budzą do życia siły nowe, wcześniej ukryte [...] oraz sposób, w jaki efekt ten znajduje swą inkarnację w instytucjach, [...] w tradycji*. Tenże, *Social Evolution...*, s. 33. Socjolog badać ma nie tylko zespół idei funkcjonujących w społeczeństwie (tych uświadomionych przez jego członków i tych, z których obecności nie zdają sobie oni sprawy), ale także warunki ich zaistnienia, *nie tylko sposoby myślenia i działania, ale też warunki wymuszające na jednostkach konkretne myśli i działania*. Tamże, s. 35. Cele socjologii nie mają jednak charakteru wyłącznie teoretycznego. W dalszej perspektywie przyświeca jej bowiem doniosła funkcja praktyczna – projektowanie możliwych kierunków rozwoju społecznego, kreślenie potencjalnych scenariuszy zmian społecznych. Taka mapa ewentualnych dróg rozwoju stanowić miałaby nieodłączny element planowania postępu. Największy użytek czyniłaby z niej filozofia społeczna, argumentująca za wyborem tej z zarysowanych przez socjologię dróg rozwoju, która w największym stopniu przysłużyć się może realizacji dobra wspólnego.

⁶⁴ J. W. Seaman, *L. T. Hobhouse and the Theory of „Social Liberalism”*, „Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique” 1978, Vol. 11, nr 4, s. 778, [online] <http://dx.doi.org/10.1017%2FS0008423900046606>.

⁶⁵ *Tamże*, s. 797.

ralizmu, uporczywe obstawanie przy tym, że postęp oznacza harmonijne rozwijanie zarówno indywidualności, jak i kooperacji społecznej, kładzenie jednoczesnego nacisku na dbałość o kultywację wspólnotowej tradycji i samorealizację jednostek, zważanie na względy przynależności etnicznej bądź religijnej, a zarazem (ograniczone) ustępstwa na rzecz logiki kapitalizmu. To właśnie czyni Hobhouse'a myślicielem niebanalnym.

BIBLIOGRAFIA

- Alexander S., *L. T. Hobhouse. His Life and Work*, „Economica” 1931, nr 33, [online] <http://dx.doi.org/10.2307%2F2548034>.
- Barnes H. E., *Some Typical Contributions of English Sociology to Political Theory*, „The American Journal of Sociology” 1922, Vol. 27, nr 4, [online] <http://dx.doi.org/10.1086%2F213376>.
- Berlin I., *Rzekomy relatywizm w XVIII-wiecznej myśli europejskiej*, przeł. M. Pietrzak-Merta, [w:] I. Berlin, *Pokrzywione drzewo człowieczeństwa*, red. H. Hardy, przeł. M. Pietrzak-Merta, M. Tański, Warszawa 2004, *Pejzaże Myśli. Idee, Stanowiska, Ludzie*.
- Bosanquet B., *Civilization of Christendom and Other Studies*, London–New York 1893.
- Bosanquet B., *Distinction between Mind and Its Objects*, Bristol 1990.
- Bosanquet B., *The Essentials of Logic. Being the Lectures on Judgment and Inference*, London 1895.
- Bosanquet B., *The Function of the State in Promoting the Unity of Mankind*, [w:] tenże, *Social and International Ideals. Being Studies in Patriotism*, Freeport 1967.
- Bosanquet B., *History of Aesthetic*, London 1892.
- Bosanquet B., *Implication and Linear Inference*, London 1920.
- Bosanquet B., *Introduction*, [w:] tenże, *The Philosophical Theory of the State*, Aldershot 1993.
- Bosanquet B., *Knowledge and Reality*, London 1885.
- Bosanquet B., *Logic or the Morphology of Knowledge*, t. 1-2, Oxford 1888.
- Bosanquet B., *The Philosophical Theory of the State*, London 1899.
- Bosanquet B., *Psychology of the Moral Self*, London–New York 1897.
- Bosanquet B., *The Reality of the General Will*, [w:] *Aspects of the Social Problem*, red. tenże, London 1895.
- Bosanquet B., *Some Suggestions in Ethics*, London 1918.
- Bosanquet B., *Three Lectures on Aesthetic*, London 1923.
- Bosanquet B., *The Value and Destiny of the Individual. The Gifford Lectures for 1912 Delivered in Edinburgh University*, London 1913.
- Bosanquet B., *What Religion Is*, London 1931.
- Bosanquet H. D., *Bernard Bosanquet. A Short Account of His Life*, London 1924.
- Boucher D., *British Idealism, the State and International Relations*, „Journal of the History of Ideas” 1994, Vol. 55, nr 4, [online] <http://dx.doi.org/10.2307%2F2709928>.
- Bradley F. H., *Ethical Studies*, Oxford 1959.
- Broad C. D., *The Notion of a General Will*, „Mind” 1919, Vol. 28, nr 4, [online] <http://dx.doi.org/10.1093%2Fmind%2FXXVIII.4.502>.

- Cole G. D. H., *Conflicting Social Obligations*, „Proceedings of Aristotelian Society” 1914-1915, Vol. 16.
- Cole G. D. H., *Essays in Social Theory*, London 1950.
- Cole G. D. H., *The Nature of The State in Its Internal Relations*, „Proceedings of the Aristotelian Society. New Series” 1915-1916, Vol. 16.
- Cole G. D. H., *Social Theory*, New York 1920.
- Collini S., *Hobhouse, Bosanquet and the State. Philosophical Idealism and Political Argument in England 1880-1918*, „Past and Present” 1976, Vol. 72, nr 1, [online] <http://dx.doi.org/10.1093%2Fpast%2F72.1.86>.
- Collini S., *Sociology and Idealism in Britain 1880-1920*, „European Journal of Sociology” 1978, Vol. 19, nr 1, [online] <http://dx.doi.org/10.1017%2F0003975600005105>.
- Dunning W. A., *Review. The Philosophical Theory of the State*, „Political Science Quarterly” 1899, Vol. 14.
- Dyle S. W., *Review. The Philosophical Theory of the State*, „Philosophical Review” 1900, Vol. 9.
- Gaus G. F., *Bosanquet's Communitarian Defense of Economic Individualism. A Lesson in the Complexities of Political Theory*, [w:] *The New Liberalism. Reconciling Liberty and Community*, red. A. Simhony, D. Weinstein, Cambridge–New York 2001.
- Gibbon J., *Review. The Philosophical Theory of the State*, „International Journal of Ethics” 1899-1900, Vol. 10.
- Ginsberg M., *Is There a General Will?*, „Proceedings of Aristotelian Society” 1920, Vol. 20.
- Green T. H., *Lecture on Liberal Legislation and Freedom of Contract*, [w:] tenże, *Lectures on the Principles of Political Obligation and Other Writings*, red. P. Harris, J. Morrow, Cambridge 1986.
- Green T. H., *Lectures on the Principles of Political Obligation*, [w:] tenże, *Lectures on the Principles of Political Obligation and Other Writings*, red. P. Harris, J. Morrow, Cambridge 1986.
- Green T. H., *Prolegomena to Ethics*, London 1883.
- Griffin C. M., *L. T. Hobhouse and the Idea of Harmony*, „Journal of the History of Ideas” 1974, Vol. 35, nr 4, [online] <http://dx.doi.org/10.2307%2F2709091>.
- Grygień J., *Prawne zobowiązania a obowiązki moralne w filozofii politycznej Thomasa Hilla Greena*, „Dialogi Polityczne” 2007, nr 7.
- Hegel G. W. F., *Zasady filozofii prawa*, przeł. A. Landman, Warszawa 1969, *Biblioteka Klasyków Filozofii*.
- Hobhouse L. T., *Competitive and Social Value*, „Economica” 1924, nr 12, [online] <http://dx.doi.org/10.2307%2F2548107>.
- Hobhouse L. T., *Democracy and Reaction*, London 1904.
- Hobhouse L. T., *Development and Purpose. An Essay towards a Philosophy of Evolution*, London 1913.
- Hobhouse L. T., *The Elements of Social Justice*, New York 1922.
- Hobhouse L. T., *The Ethical Basis of Collectivism*, „International Journal of Ethics” 1898, Vol. 8, nr 2, [online] <http://dx.doi.org/10.1086%2F205585>.
- Hobhouse L. T., *The Labour Movement*, New York 1912.
- Hobhouse L. T., *Liberalism*, New York 1911.

- Hobhouse L. T., *Liberalism*, [w:] tenże, *Liberalism and Other Writings*, red. J. Meadowcroft, Cambridge 1994.
- Hobhouse L. T., *Liberalizm*, [w:] B. Sobolewska, M. Sobolewski, *Mysł polityczna XIX i XX w. Liberalizm*, Warszawa 1978.
- Hobhouse L..T., *The Metaphysical Theory of The State*, London 1918.
- Hobhouse L..T., *Mind in Evolution*, London 1901.
- Hobhouse L..T., *Morals in Evolution. A Study in Comparative Ethics*, New York 1906.
- Hobhouse L. T., *Questions of War and Peace*, London 1916.
- Hobhouse L. T., *The Rational Good*, New York 1921.
- Hobhouse L. T., *Social Evolution and Political Theory*, New York 1911.
- Hobhouse L. T., *The Theory of Knowledge. A Contribution to Some Problems of Logic and Metaphysics*, London 1896.
- Hobhouse L. T., *The World in Conflict*, London 1915.
- Joad C. E. M., *Guide to the Philosophy of Morale and Politics*, London 1938.
- Laski H. J., *Bosanquet's Theory of General Will*, „Proceedings of Aristotelian Society” 1928, Vol. 8, Supplement.
- Laski H. J., *A Grammar of Politics*, London 1925.
- Laski H. J., *The State in Theory and Practice*, New York 1935.
- Laslett P., *Introduction*, [w:] *Philosophy, Politics and Society. First Series*, red. P. Laslett, W. G. Runciman, Oxford 1956.
- Lindsay A. D., *Bosanquet's Theory of the General Will*, „Proceedings of Aristotelian Society” 1928, Vol. 8, Supplement.
- Lindsay A. D., *The Modern Democratic State*, London 1959.
- MacIver R. M., *Community. A Sociological Study*, London 1917.
- MacIver R. M., *The Modern State*, Oxford 1926.
- Marcuse H., *Rozum i rewolucja. Hegel a powstanie teorii społecznej*, przeł. D. Petsch, Warszawa 1966.
- Mariz G., *L. T. Hobhouse as a Theoretical Sociologist*, „Albion. A Quarterly Journal Concerned with British Studies” 1974, Vol. 6, nr 4, [online] <http://dx.doi.org/10.2307%2F4048201>.
- McBriar A. M., *An Edwardian Mixed Doubles. The Bosanquets and the Webbs. A Study in British Social Policy, 1890-1929*, Oxford 1987.
- Meadowcroft J., *Conceptualizing the State. Innovation and Dispute in British Political Thought 1880-1914*, Oxford 1995.
- Mingardi A., *Herbert Spencer*, London–New York 2001.
- Morrow J., *British Idealism, „German Philosophy” and the First World War*, „Australian Journal of Politics and History” 1982, Vol. 28, [online] <http://dx.doi.org/10.1111%2Fj.1467-8497.1982.tb00117.x>.
- Muirhead J. H., *Recent Criticism of the Idealist Theory of the General Will*, „Mind” 1924, Vol. 33, nr 130, [online] <http://dx.doi.org/10.1093%2Fmind%2FXXXIII.130.166>.
- Nicholson P. P., *Political Philosophy of the British Idealists. Selected Studies*, Cambridge 1990.
- Pfannenstill B., *Bernard Bosanquet's Philosophy of the State. A Historical and Systematical Study*, Lund 1936.
- Plamenatz J. P., *Consent, Freedom and Political Obligation*, London–New York 1968.

- Rousseau J.-J., *Umowa społeczna*, przeł., wstęp i przypisy A. Peretiatkowicz, Kęty 2002, *Biblioteka Europejska*.
- Sabine G. H., *Bosanquet's Theory of the General Will*, „Philosophical Review” 1923, Vol. 32.
- Seaman J. W., *L. T. Hobhouse and the Theory of „Social Liberalism”*, „Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique” 1978, Vol. 11, nr 4, [online] <http://dx.doi.org/10.1017%2FS0008423900046606>.
- Simhony A., *T. H. Green's Complex Common Good: between Liberalism and Communitarianism*, [w:] *The New Liberalism. Reconciling Liberty and Community*, red. A. Simhony, D. Weinstein, Cambridge–New York 2001.
- Spencer H., *Jednostka wobec państwa*, przeł. A. Bosiacki, Warszawa 2002, *Klasyki Myśli Prawnej*.
- Strauss L., *Prawo naturalne w świetle historii*, przeł. T. Górski, Warszawa 1969.
- Sweet W., *Idealism and Rights. The Social Ontology of Human Rights in the Political Thought of Bernard Bosanquet*, Lanham 1997.
- Taylor A. E., *Critical Notice of Hobhouse's Metaphysical Theory of the State*, „Mind” 1920, Vol. 29.
- Thakurdas F., *Rousseau and the Concept of the General Will. The Pursuit of an Elusive Concept*, Calcutta 1976.
- Vincent A., Plant R., *Philosophy, Politics and Citizenship. The Life and Thought of the British Idealists*, Oxford 1984.
- Voegelin E., *Nowa nauka polityki*, przeł. i wstęp P. Śpiewak, Warszawa 1992, *Biblioteka Aletheia*.
- Watson J., *Review. The Philosophical Theory of the State*, „Queen's Quarterly” 1900, Vol. 7.
- Weinstein D., *The New Liberalism of L. T. Hobhouse and the Reenvisioning of Nineteenth-Century Utilitarianism*, „Journal of the History of Ideas” 1996, Vol. 57, nr 3, [online] <http://dx.doi.org/10.2307%2F3653951>.
- Weinstein D., *Utilitarianism and the New Liberalism*, Cambridge 2007.

Dr Janusz GRYGIENĆ – adiunkt w Instytucie Filozofii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, doktor nauk politycznych w zakresie nauk o polityce. Autor prac *Thomas Hill Green. Od epistemologii do filozofii politycznej* (Toruń 2009) i *General Will in Political Philosophy* (Exeter 2013, wyd. polskie: *Wola powszechna w filozofii politycznej*, Toruń 2012). Współzałożyciel i członek redakcji czasopisma naukowego „Dialogi Polityczne” (obecnie „Political Dialogues. Journal of Biopolitics”). Badacz idealizmu brytyjskiego, Nowego Liberalizmu i teorii demokracji partycypacyjnej.